

ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI

SZERKESZTI: FITZ JENŐ

B. sorozat 7. sz.

FITZ JENŐ:

TÖRÖK ERŐDÍTÉSEK FEJÉR MEGYÉBEN

I. RÉSZ: SZÉKESFEHÉRVÁR

1956

SZÉKESFEHÉRVÁR

A törökök magyar politikája Szapolyai János halála után gyökeresen megváltozott: az addigi félelmes szövetséges 1541-ben végleg berendezkedett Budán, majd sorozatos hadjáratokban szélesítette ki uralmát Magyarország szívében. Székesfehérvárt és vele együtt Fejér megyét 1543. szeptemberben vette birtokába Szülejmán szultán. Az elmenekült magyar főnemesség és papság helyét török hűbértartósságok foglalták el, a megerősített városokba erős török csapatok szálltak, egyes kedvező helyeken őrtornyokat, kisebb erősségeket emeltek és szakadatlan harcot folytattak a meg nem hódolt várak, falvak ellen. A török uralom 145 éve soha nem szűnő harcok végtelen sorozata, ostromok, rajtaütések, lesvételek, kisebb-nagyobb csaták, fosztogatások, tekintet nélkül arra, béke volt-e, vagy háború. A békés életnek éppen ezért alig maradt fenn nálunk emléke.

Fejér megye területének legnagyobb részét a török közigazgatás a **fehértvári szandzsákba** osztotta. A budai szandzsákhoz tartoztak a dunamenti helyiségek, Hamzsabég (Érd), Ercsi, Dzsánkurtarán, Pentele, a simontornyai szandzsákhoz a megye déli községei, Cece, Vajta. Nyugat felé azonban a szandzsák határa túlterjedt a megyén, a török-magyar határ ingadozása szerint hozzá tartozott Palota, Veszprém, Csobánc, Sümeg, Devecser, Pápa, Győr, Szent-Márton.¹

A szandzsákot nagysága, stratégiai helyzete a budai ejalet egyik legfontosabb kerületévé tette. Ezt a szandzsákban állomásozó zsoldos haderő létszáma is kifejezésre juttatta. A budai ejalet összesített zsoldosösszeírásai szerint a budai szandzsák után — ahol két különleges fontosságú vár is volt, nagy őrséggel: Buda és Pest, — a fehértvári szandzsák katonai létszáma volt a legnagyobb. 1565/66. évben a budai szandzsák létszáma 3284 fő volt, a fehértvárié 1532 fő. Ugyanakkor az esztergomi szandzsák létszáma 1359, a mohácsié 737 fő.² A szandzsák fontossága a kerület hűbéres és zsoldos haderejét vezető bej személyében is legtöbbször kifejezésre jutott. Egész sorát ismerjük a székesfehérvári szandzsákbejeknek, akik koruk legkitűnőbb török katonáik közé tartoztak, mint **Hamza**, vagy **Kara Ali** bej, akik évtizedeken át sok ravaszsággal és sikerrel vívták végvári harcaikat, a szomszédos magyar várakkal. A bejek másik csoportja későbbi pályafutása során a magyarországi törökök vezetői közé kerültek, mint **Arszlán**, vagy **Tirjáki Haszan**, mindkettő budai pasa lett, vagy **Herélt Dzsáfer** pasa, aki veziri és szerdári méltóságra is emelkedett.³

A mindvégig katonai színezetű török uralom jól kiépített és többkevesebb gonddal fenntartott végvár-rendszeren épült fel. Maguk a törö-

kök és a magukkal hozott segédnépeik is ezekben az erődítésekben telepedtek meg, — elsősorban a szandzsák székhelyén, ahol a XVII. század folyamán már a népesség többségét alkották, — míg a falvak — amennyiben a háborúskodás, a török és magyar adózás, robot nem tette tönkre őket,⁴ — megmaradtak magyarnak. A falu jelentősége ebben az időben — azon kívül, hogy a török hűbértokosoknak adózzon, — nem állt másból, mint a vár szolgálatából, ellátásból élelemmel, munkaerővel.⁵ „Birák”, irta **Veli** székesfehérvári bej 1556-ban, „kik az hatalmas császár birtoka alatt lakoztok, akár spahiak jobbágyi, akár bék jobbágyi legyetek, mindennek parancsolok ezennel, ha fejeteket szeretitek valamennyi szeker köztetek vagyon mind behozzátok, — az férfiak fejszékkal jöjjenek, az asszonyállatok lapáttal, kapával, teknivel három napi munkára. Valaki éltét kívánja, ebben egyebet ne merjen tenni, — mert kit levágatok, kit rabbá tesztek bennetek. Ez levelet igen hamar hordoztassátok, sehol meg ne késsék, hogy senki azzal mentséget ne vehessen. Ez levél Fejérvárról pénteken költ 1556. Továbbá valahol fejérvári ember vagyon köztetek, minden bejöjjen, ha éltét kívánja, — bátor soha ne jöjjön ennek utána, ha siketségre veszi ezt.”⁶ A robot méreteiről jó képet kapunk, Székesfehérvár várfal javítási munkái alkalmával 1572. május 13. és július 16. közötti időben. Fennmaradt részletes számvetés és napszámos bérlejstromában községek szerint sorolja fel az igénybevett munkásokat, munkában töltött napjaikat és bérüket. Polgári faluból 12 ember 6—3 napot dolgozott napi 5 ákcse bérrel, Kajárról 4 ember 8 napon át, Filérről 4 ember 6—8 napon át, Lepsénből 2 ember 6 napon át. A fehérvári szandzsákból összesen 119 falu 418 embert adott, de rajtuk kívül a simontornyai szandzsákból 361 ember, a szekszárdi szandzsákból 241 ember vett részt a vár javításában. A jegyzék a napszámosok mellett a kocsi-fuvarokat is feltüntette: a simontornyai szandzsákból 299 kocsi, a fehérváriból 61 szállított épületfát, a simontornyaiból 235 kocsi, a fehérváriból 271 szállított meszet, a simontornyaiból 523 kocsi, a szekszárdiból 140 kocsi hordott követ és homokot.⁷

A szandzsák székhelye és egyben legfontosabb vára Székesfehérvár, török néven **Isztolni Belgrád** volt. A magyar királyok volt székvárosát még első Károly vette körül köfállal, ez a vár, amely még az ágyú felhasználása előtt épült, lényeges változtatáson a törökkorig nem esett át. Mátyás király 1473. december 27.-én kelt oklevele intézkedett a vár megerősítéséről,⁸ majd ugyanő a bazilikától keletre, sírkápolnája építésekor a várfalat lebonttatta és újra építtette.⁹ 1490-ben Miksa római király, aki a Habsburgok magyar trónigényét próbálta érvényesíteni, ostrom alá vette az elhanyagolt és csekély őrségű várat és egyetlen rohammal elfoglalta. (1. kép.) A vár modernizálására csak Buda török kézre kerülése előtt tettek kísérletet,¹⁰ az 1543. évi ostrom idején azonban még mindig nem volt korszerűnek mondható. A törökök a várak átépítésével, moder-

1. kép. Miksa római király elfoglalja Székesfehérvárt

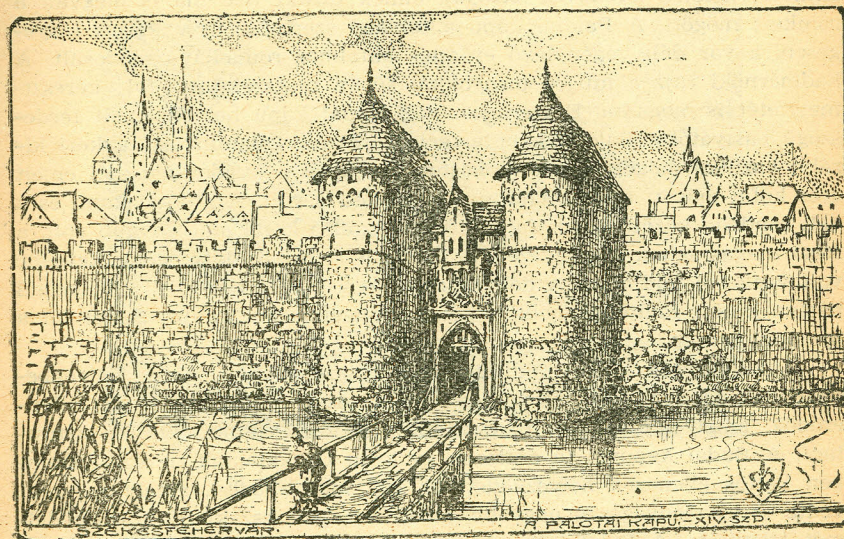
nizálásával általában nem foglalkoztak, megelégedtek a falak javításával, egy-egy rondella megerősítésével.¹¹ A kincstári defterekben is elsősorban ilyen jellegű munkára vonatkozó adatokat találunk. Az 1545. évi bérletjövodelmek felhasználásánál „A vár, fegyvergyár, fürdő, malmok, és a város kapuinak javítására kiadott 2749 ákcse” március 3.—augusztus 27. közötti időben. Ugyanebben a jegyzékben a malmok és a várkapuk javítására 2827 ákcse is szerepel.¹² A kevei sziget bérletjövodelmeinek felhasználásánál 1546—1550. évekből való feljegyzés szerint „a fehérvári

vár építésénél szükséges kocsifuvarok költségeire **Mevlana Mahmud** deftere szerint (620 kocsi 100 ákcsevel) 62 000 ákcse kiadás volt.¹³ Ezeknél nagyobb méretűnek látszik a már említett 1572. évi javítási munka, a ránk maradt adatok alapján azonban ez is csak részleges volt. Háromféle volt a véghezvitt megújítás: új falat építettek 225 könyök hosszúságban, javítottak 200 könyöknyit és a palánk falait 1700 könyök hosszúságban egészítették ki. A számadatok szerint tehát az építkezések elsősorban a külvárosok palánkfalaira szorítkoztak. Az új fal leírását a feljegyzés a következőkben adja meg: „Az új fal az alaptól a faltest határig 16 könyökre, az alaptól a föld színéig 4 könyökre és vastagságra nézve is 4 könyökre terjedően építették. A földszintől a fal felső végéig a magasság 12 könyök, a vastagság három könyök. Összesen 11 660 köbkönyök terjedelemben épült.”¹⁴

A vár 1601. évi ostroma alkalmával készített metszetek és hadmérnöki felmérések ennek következtében nemcsak a vár akkori állapotát rögzítették, de a törökkor első fél évszázadának erősítéseiről is megbízható képet adnak. A Sárvíz terjengő mocsarai által körülvett várat három oldalról, észak, nyugat, és dél felől csatornákkal elválasztott külvárosok vették körül, míg a negyedik, keleti oldal felől több száz méter széles mocsár biztosította minden támadás ellen. A külvárosokat is többé-kevésbé mocsaras területek védték és tették nehezen megközelíthetővé. Egyedül a Budai külvárost kerítette körül észak és kelet felől hosszabb palánkfal, amelyet félkörű és négyszögletes rondellák erősítettek. A palánk előtt széles vizesárok húzódott, annak túlsó oldalán kerítés volt. A külváros kapuja a nyugati oldalon erős rondellából nyílt. A csatornán átvezető fahíd túlsó oldalán egy francia metszet¹⁵ kis latorkertet jelez.¹⁶ Hasonló latorkertet látunk ezen a metszeten a keskeny és hosszú déli külváros kapujával szemben. A külvárost itt is palánkfal védte három rondellával. A mocsár legjobban a nyugati külvárost védte, északon és délen 3—3 rondellával tüzdelt palánk kerítette. Északi kapuját, mely Palota felé vezető útra nyílt, két oldalt hatalmas rondellák védelmezték.

Közből csak a tulajdonképpeni vár falai és bástyái épültek. Körvonalait a mai belváros örzí a Ságvári Endre tér és a Vörösmarty-tér északi kijárata között, nyugatról a Piac tér, keletről a Várkörút határolta, minden oldalon széles és mély csatornákkal. A várba két kapun lehetett bejutni: a Budai kapu a Múzeum télnél állott, a Palotai kapu a Liszt Ferenc utca piactéri torkolatát foglalta el. A Budai kapu a vár fő erőssége és hozzá kapcsolódó tartozékaival együtt mintegy fellegrvár, törökül hiszárpecse volt.¹⁷ A külvárostól elválasztó vizesárkon megerősített felvonóhíd vezetett a hatalmas, köralakú rondella mellett nyíló, nyugati irányba tekintő kapuhoz. A nagy rondellából két magas fal között keskeny sikátor vezetett a belső kapuhoz. Ennek alaprajza hatalmas négyszögű tornyot enged feltételezni. A két kapuhoz vezető sikátor

keleti oldalán a korabeli térképek nagy szabad teret mutatnak: külföldi példák nyomán ez az őrség gyakorlótere, a falak mellett emelt épületek pedig laktanyái voltak. A Budai kapu és a fellegrvár erősítései négyszögletes tömegként jelentékenyen kiugrottak az északi várfal egyenes vonalából. Ezt a várfalat a nyugati sarkon, ahol a fal dél felé elfordult, nagy ágyútorony zárta le. A Budai kapu és az ágyútorony között a hadmérnöki rajz és az említett francia metszet harmas falat tüntet fel. A vizesárok mellett, legkívül cölöpös gát húzódott, vastag földtöltéssel, mely jól védett az ágyú és puskatűz ellen. A második fal közepes magasságú kőfal volt, felül lőréses oromzattal, és megfelelő fokokkal. A legerősebb a belső várfal volt, amelyet két vértorony is erősített.¹⁸

2. kép. A Palotai kapu képzeleti képe

A Palotai kapu lényegesen egyszerűbb megoldású volt, két erős torony között nyílt és hosszú, félkörben végződő barbacan biztosította a külváros felől.¹⁹ (2. kép) Hasonló barbacannal ellátott erős védművet tüntet fel a hadmérnöki rajz a vár déli végében, a mai Vörösmarty tér északi sarkán.

A várat 1602-ben, nem sokkal visszafoglalása után a császári hadmérnökök az olaszrendszerű várépítés elvei szerint²⁰ részben átalakították. Az átépítés lefolyását Wathay Ferenc „Székesfehérvár veszéséről való história” című verses krónikájából jól tudjuk rekonstruálni.²¹ Valószínű,

legvár említése, amelyet a hadmérnöki rajz nem mutat világosan. Ez ebben az időben is ugyanott volt, mint az átépítés előtt. „A belső vár a nagy várnak a keleti oldalán a **kapu-kulik, dzsebedzsik és topesik** által lakott kicsi erősség, amely azonban köröskörül nagyon erős. Minden oldalán őrszobák vannak s a janicsárok és más katonák egész reggelig a mohammed szöveget³³ hangoztatva öröködnék. Mivel ez nagyon határszéli hely, azért huszonnégy vár-agája éjjelenként körüljár s az alvó öröket megpirongatván álmukból felzavarják és felébresztik. A Szülejmán khán idejéből lázadástól fogva e várban kereszténynek nem szabad lakni.”

„Isztolni Belgrádnak déli részén a Battyán várába vezető hídnál nagy külváros van. Folyó mentén, mély mocsárban fekvő szép és népes hely ez is. Köröskörül sövénykerítés fogja körül, tömésfala nincs. A sorompók és gerendák szögleténél mindegyik oldalán **sáhi** ágyú³⁴ vannak. Két kapuja közül egyik délkeletre néz, s ez Battyán várához vezet; fából készült kettős kapu, amelynek nagy hídjá van. Másik kapuja a nyugatra néző Palotai kapu; ez is kettős fakapu, csigákon járó nagy felvonóhíddal. A Budai kapun kívül északra a keresztények idejében kétezer házból álló nagy külváros volt. Mostanában néhányszor ostromot állott ki s mivel a hitetlenek egyszer-kétszer a várat e külváros felől foglalták el, azért elpusztult. A körülötte lévő palánknak nyoma sem maradt.”³⁵

Evlia Cselebi leírása amilyen megbízható az egyszerű leírásban, annyira nem használható, amikor mennyiségekről ír. A vár ágyúinak számát, amelyet közlése alapján több százra kellene tennünk, egy 1565. december közepéről származó lajstrom a következőképpen sorolja fel:

türki kanun, 11 okás golyóra	4 db. hozzá golyó 1900
kolumburna 5 okás	2 db. hozzá golyó 2000
sahi zarburan, 17 okás	9 db. hozzá golyó 1000
kis sahi zarburan, 15 okás	25 db. hozzá golyó 3000
káfiri ³⁶ kolumburna, 4 okás	4 db. hozzá golyó 1100
kis káfiri kolumburna 1 okás	4 db. hozzá golyó 300
káfiri zarburan, 7 okás	— db. hozzá golyó 150
badzsálsuska, 14 okás	— db. hozzá golyó 500

Ez a nyilvántartás mindössze 48 ágyúról tud. Ugyanez a jegyzék felsorolja a fegyvertár készleteit is:

lőpor	400 mázsa
török tüfenk (puska)	80 db.
káfiri tüfenk	300 db.
golyóláda	12 db.
magyar és török lőporszaru	100 db.

sahi zarbuzanhoz való golyóláda	14 db.
nagy és kis zarbuzanhoz golyótartók	20 db.
gyapot gyutacs	7 mázsa
török kalkan (pajzs)	300 db.
magyar kalkan	100 db.
siklos	200 db.
sikloshoz golyótartó	5 db.
káfiri tugulga (sisak)	100 db.
káfiri zirih (páncéling)	5 db.
káfiri kilidzs (kard)	200 db.
ok szandük (puzdra)	6 db.
ásó	100 db.
.....	19 db.
lapát	21 db.
ásó (más fajta)	400 db.
kumbara (mozsár) láda	5 db.
ólm	60 mázsa
vas lámpás	3 db.
kocsihoz vaslánc	3 db.
ágyulánc	20 db.

Az 1565. évi lajstromon kívül³⁷ részletes adataink maradtak 1688-ból, amikor a vár átadása után a császári megszállók készítettek leltárt. „A megejtett vizsgálat szerint megszámláltak 79 darab ágyút és tarackot. Ezeknek igen nagy része nem török eredetű, hanem idegen gyártmányú volt. Szép számmal akadtak olyan ágyúk és tarackok, amelyeket a törökök a különböző harcok folyamán zsákmányoltak. Két ágyú még a Mohács utáni időben készült (1531. és 1532-ben). Mint külön érdekességet vették számba azt a négyfontos ágyút, amely **Székesfehérvár címerével** ékeskedett. Az ágyúk nagysága a legnagyobb változatosságot mutatta. A legkisebb volt másfél fontos, a legnagyobb hatvan fontos. Mozsárágyút ötöt találtak. Ezek között a legnagyobb 200 fontos volt, s Miksa idejében, 1571-ben készült. A többi négy 100, 40, 28 és 20 fontos volt. A vár igen bőségesen volt ellátva puskaorral. Találtak teljesen kifogástalan jó puskaort 688 hordóval. Ezen kívül igen nagy mennyiségben akadtak olyan puskaorra, amely részben használható volt, részben pedig megnedvesedett, vagy teljesen elromlott. A törökök a puskaor elraktározására nem fordítottak kellő gondot, mert annak nagy részét vagy a pusztára földre öntötték, vagy pedig a földre fektetett deszkákon halmozták fel. Találtak még 179 mázsa ólmot, 77 mázsa török kanócot, több mint 400 bombát, 4500 megtöltött petárdát és 2500 üreset, 128 db. faltörésre alkalmas 10 fontos üres gránátot és 37 db. hatfontosat; 10 000 gránáthüvelyt és körülbelül 11 500 különböző nagyságú ágyúgolyót, 15 láda kézfegyver-

hez való ólomgolyót, 2 láda jó pisztolyt s egy láda használhatatlant, 41 db. pajzsot. Találtak továbbá török puskákat, nyilakat s a fegyverekhez szükséges különféle felszerelési eszközöket. Ezenkívül kapákat, lapátokat, csákányokat, 16 török gyártmányú kocsit, ágyútalpakat, kerekeket, keréksíneket, 40 mázsa vasat, 20 mázsa kitűnő fonalat, 43 tucat homokoszsákot, 160 font kőolajat, 19 ágytakarót és sok más egyebet.³⁸

Ugyancsak sok és részletes adataink vannak a vár őrségéről, annak fegyvernemek szerinti megoszlásából, a fennmaradt zsoldosjegyzékek alapján. Ezek, bár hézagosan, áttekinthető képet adnak az őrség létszámának alakulásáról az elfoglalás napjától 1632. közepéig:

1543. szept. 5—30 ³³	2978 fő
1544. első negyede ⁴⁰	2201 fő
1544. második negyede	2255 fő
1544. harmadik negyede	2393 fő
1544. negyedi negyede	2400 fő
1545. első negyede	2401 fő
1545. jún. 11. — 1546. márc. 2. ⁴¹	2046 fő
1556. nov. 3. — 1557. okt. 22. ⁴²	1103 fő
1558. okt. 13. — 1559. okt. 1. ⁴³	1181 fő
1565. júl. 28. — 1566. jan. 20. ⁴⁴	1105 fő
1568. dec. 20. — 1569. jún. 14. ⁴⁵	1387 fő
1608. ápr. 16. — 1609. ápr. 4. ⁴⁶	513 fő
1628/29. esztendő ⁴⁷	632 fő
1629. aug. 20. — 1630. aug. 8. ⁴⁸	633 fő
1631. júl. 29. — 1632. júl. 17. ⁴⁹	625 fő

A felsorolt zsoldos haderőhöz hozzá kell számítanunk még a hűbéres haderőt, amely mindenütt a szandzsákok székhelyén tömörült. Ennek számáról azonban, — mivel fenntartásáról nem a kincstár, hanem maguk a hűbéresek gondoskodtak, — adataink nincsenek. A helyőrség létszáma legmagasabb közvetlenül a foglalás utáni években volt, a még kialakulatlan helyzet következtében. 1546. és 1556 közötti évtizedben került sor az őrség számának apasztására. Ettől kezdve a 15 éves háborúig kisebb ingadozásoktól eltekintve a létszám 1100—1300 között változott. A XVII. században, amikor a török hatalom ereje szemlátomást gyöngült, a lassú hanyatlás a helyőrség létszámának fokozatos sorvadásában is megmutatkozott. A várban ez időben 500—600 főnyi török őrség állomásozott.⁵⁰

Az őrség fegyvernemek szerinti megoszlása az első zsoldosjegyzéken — 1543. szeptember 5—30. — a következő volt:⁵¹

müsztahfizok (gyalogosok)	880 fő
ulufedzsi szuvárik (lovások)	1010 fő
azábok (gyalogosok)	511 fő
martalószok (lovások)	459 fő
topcsik (tüzérek)	72 fő
kumbaradzsik (bombakészítők)	9 fő
dzsebedzsjik (páncélkészítők)	10 fő
haddádok (kovácsok)	10 fő
kiárok (asztalosok, kőművesek, stb.)	11 fő
mehterek (muzsikuskok)	6 fő

A helyőrség létszámának az 1550-es és az 1600-as években bekövetkezett csökkentését általában arányosan hajtották végre.

	1545/46	1568/69	1629/30
müsztahfizok	521	388	186
ulufedzsjik	763	500	155
azábok	242	283	220
martalószok	416	140	37
topcsik	104	76	35

Ez az összeállítás a foglalás utáni, majd az első és a második létszámcsonkítás alakulását veti egybe. A XVI. század második felében bekövetkezett csökkentés nem érintette a minőségi arányokat, a müsztahfizok és az ulufedzsi szuvárik együttes száma kétszerese volt az azábok és martalószok összegének, a topcsik száma pedig felülmúlta az 1543. évi zsoldosjegyzék adatait. A XVII. századi csökkentés ezzel szemben a minőség nagyarányú romlását fejezi ki. 1629/30. években a várőrség legnagyobb létszámú fegyverneme az azábok dzsemáetje, a topcsik mindössze 35-en voltak, azaz körülbelül 2 ágyúra jutott egy szakképzett tűzer.

Az őrség tagjai — mint a birodalomban mindenütt —, katonai értékük, háborús múltjuk szerint két csoportra oszlottak. Az egyik csoport tagjai a **kapu kulu**: a kapu, azaz az isztambuli szultáni udvar szolgálói voltak, a másik csoporté a **szerhad kulu**: a végvidék szolgálói. A gyalogságnál a müsztahfizok az elsőbe, az azábok a másodikba, a lovasságnál az ulufedzsi szuvárik az elsőbe, a martalószok a másodikba tartoztak.⁵²

A **müsztahfizok**, vagy közismert nevükön: janicsárok, a gyalogság, sőt az egész hadsereg törzsét alkották. Nagy számmal voltak köztük elhurcolt keresztény gyermekek, magyarok, akiket a legjobb katonai neveléssel képeztek ki az iszlám fanatikus harcosaivá. Derékba szabott köpenyt, **dolamát** viseltek, ezt derékban szíjjal, vagy széles övvel, **kusakkal** fogták össze. Viseletükhöz bő kék nadrág, **salvar** és vörösszínű kurtaszárú csizma tartozott, amelyet elől csattal összefűzni csak janicsárnak volt joga. Karjukon csapatuk kivarrt számát hordták. Fejükre fehér darócból

készült főveget tettek, amelynek elülső része arany paszománnyal, **üszküffel** volt díszítve, hátsó része tarkójára lógva a tarkót védte. A tisztek színes dalmányban, vagy lábfejig érő bő köpenyben, köntösben, vagy **kaftán**ban jártak, hosszú nadrágot hordtak, amelyet térd alatt szíjjal, vagy zsinórral kötöttek át. Prémek kalpagjuk elől hosszában széles arany paszománnyal és alul körbefutó arany sujtásokkal, tollbokrétaival a rangot jelezte.⁵³ Védekező fegyverük a sisak, **tugulga** és a pajzs, **kalkan** volt; mindkettőt többnyire bőrből készítették s a pajzsot rászerezelt, vagy rárajzolt állati fejekkel tették ijesztőbbé.⁵⁴ Támadó fegyverük a hosszú flinta, **tüfenk**, a széles, görbe kard, **kilidzs** és az öv mellé dugott hosszú görbe kés, a **handzsár** volt. Zsoldjukon kívül élelmezésben is részesültek, kenyeret, húst, vaját, rizst, mézet kaptak. Általában tízes létszámú **bölükök**be osztva szigorú fegyelemben éltek. A kaszányában — **Evliá Cselebi** a fellegrátat említi —, tizedesük, **bölükbasijuk** vezetésével egy szobában voltak elszállásolva, közösen vették élelmiszereiket, közös kazánban főztek, együtt étkeztek. Még a kanál is a császári raktárból származott, amellyel ettek s amelyet fővegük mellé tűzve viseltek.⁵⁵

A gyalogság második vonalbeli csapata a jórészt rációkból és bosnyákokból sorozott **azábok** voltak. Általában nem sokra értékelték őket, a janicsárok pedig éppen lenézték. A vár kevésbé fontos részeit bízták rájuk és gyakran alkalmazták őket sáncmunkára, vizesárkok ásására. Ruházatuk egyszerűbb volt, fegyverük a hosszú lándzsá, ij, kard, amely azonban nem volt olyan jó minőségű, mint a műsztahfizoké.⁵⁶

A lovasság legfontosabb részét a **kapu kuluhoz** tartozó **ulufedzsi szuvárik** (zsoldos lovasok) alkották a fehérvári várban.⁵⁷ Viseletük hasonlított a janicsárokéhoz, de **dolamájuk** rövid, **salvarjuk** szűk volt, a lovas viseletnek megfelelően. Íjat, **jajt**, **kilindzset** és lándzsát, **mizrakot** használtak. Mellvédjük, páncélingjük és vaskesztyűjük volt, fejükön **tugulga**, amelynek búbján toll lengett. Támadásuk gyorsasága és hevesége által hatottak, amelyet egetverő ordítással kísérték. Íjaikat kitűnően használták, a nyílvevőt oly erővel röpítették, hogy az európai páncélt is keresztülütötte.⁵⁸

A második vonalbeli lovasság a **martalószok** voltak, akiket az azábokhoz hasonlóan a moszlim segédnépekből rekrutáltak. Rangban az egész őrség utolsó csapata volt, erre fegyvelmezetlen viselkedésükkel is rászolgáltak. A magyar nyelvkincs martalóc, martalék kifejezéseiben állandó garázdálkodásaik, fosztogatásaik emlékéért őrizte meg.⁵⁹

A várőrség harmadik csoportját a különböző műszaki alakulatok alkották, **topcsik** (tüzérek), bombavető, aknászok. A topcsik rangban mindjárt a janicsárok után következtek és különösen a törökkor elején képzettségük felülmúlta a magyar és a nyugati tüzéreket. Kiegészítő, vagy segéd alakulataiknak tekinthetők a fegyverkovácsok, pajzskészítők (**kalkandzsik**), vértkészítők (**dzsebedzsik**), ácsok (**neddzsárok**), kovácsok (**had-**

dádok), kőművesek és más kézművesek (**kiárok**).⁶⁰ Az utóbbiak között a zsoldos jegyzékeken gyakran találunk magyarokat. 1543-ban a kiárok parancsnoka Kumjás (Gombás?) Bertalan, de magyar volt Balaz Laskó Benedik, Asztaljártó Ágoston, Darági Miklós.⁶¹ 1558/59. évi zsoldkimutatás négy haddádja Nagy Benedek, György Tomas, Atorjás János és Kerekes Lőrinc. A neddzsárok ekkor szintén magyarok: András Pál, Permes Mihály, János Gregor, Albert Pál.⁶² A vár 1772. évi átépítése alkalmával a haddádok felsorolásában szintén találkozunk magyarokkal: István György, György Tamás.⁶³ Az utóbbi talán azonos azzal a kovácsal, aki az 1558/59. évi jegyzéken is szerepelt.

Külön alakulatuk volt a **mehtereknek** (zenészek), akik a felvonulásokat török katonai zenével, síppal, dobbal, trombitával tették ünnepélyessé és elsősorban hangossá. A felvonulások mellett az egyik bástyán időnként a közönség szórakoztatására muzsikáltak.⁶⁴ Fehérvári dzsemátiájuk hat főből állott. A mehterek parancsnoka 1543-ban Mahmud volt, a hűbérnapló vezetője Perváne Abdullah, dobos (**davuldzsi**) Szülejmán és Haszan Abdullah, trombitás (**nefirzen**) Dzsáfár Abdullah és Musztafa Abdullah.⁶⁵ Általában **egányok** voltak.

Az egyes fegyveres testületek, **dzsemáatok** legkisebb egysége a janicsároknál, topcsiknál a **bölük**, az ulufedzsi szuváriknál, az azáboknál és a martalószoknál az **oda**. Szabályszerű esetekben tíz embert, a gyakorlatban azonban kevesebbet, néha 2—3-nál nem többet foglaltak magukba. A **bölük** élén a **bölükbasi**, vagy **szerbölük**, az **oda** élén az **oda basi**, vagy **szeroda**, a martalószoknál a **szermije** állott. A **bölüköket**, illetve az odákat nagyobb egységbe összefogó csapatokat a janicsároknál **odának** nevezték, élén az **oda basival**, az ulufedzsi szuváriknál és a martalószoknál **agaliknak**, élén az **agával**, míg az azáboknál **riászetnek**, amelyet a **reis** vezetett. Ezek az egységek 50—100—200 főnyiek voltak. Egy-egy fegyvernem élén is **agák** állottak.⁶⁶

A fegyvernemeknek külön zászlaik voltak (**bajrak**, **szandzsak**). A gyalogság zászlója ékben végződött, a lovasságé fecskefark-alakban. Mindkettőt Ali Kalifa kardja, a **zülfikár** díszítette. A tűzérési csapatok ugyancsak ékalakú, de más méretű bajrakját ágyú rajza tette felismerhetővé. A fegyvernemekben belül az egyes csapatok is külön ismertetőjeleket viseltek. A janicsár odákat sorszámok és jelvények különböztették meg. Gyakran használt jelvények voltak: lófark, teve, kutya, farkas, oroszlán, hal, elefánt, ágyú, **zülfikár**, lándzsahegy, hágcsó, létra, várkapu, torony, dzsámi, nyitott tenyér, ciprus, pálmafa, stb.⁶⁷

A vár parancsnoka a **dizdár** volt, aki a janicsárok dzsemáatiájához tartozott. A zsoldosjegyzékek rajta kívül helyettesét, a **kethüdát** és a főszámvevőt, a **kjátibot** tüntetik fel. Ez a kettő is janicsár volt. A zsoldosjegyzékek összevetése azt mutatja, hogy a zsold, kisebb és részben személyi megítélés alapján történő ingadozásoktól eltekintve, a XVI. században

nem változott. A súlyos háborúktól zilálttá vált török pénzügyek következtében a zsoldokat általában emelték, ez azonban nem tartott lépést a pénzromlás mértékével. A XVI. században egyedül a dizdár zsoldja csökken az első évek napi 90 ákcsejéről az 1551/52. évtől napi 50 ákcsejére.⁶⁸ Valószínű, hogy ez a helyőrség létszámának felére csökkentésével függött össze. A fehérvári helyőrség zsoldjai a XVI. és XVII. században a következőképpen alakultak:

dizdár	napi 90	70 ákcse
kethüdá	30	30 ákcse
kjátib	15	25 ákcse
müsztahfiz szerbölük	8	? ákcse
müsztahfiz	6—7	8—10 ákcse
topcsi aga	30 ⁷⁰	30 ákcse
topcsi kethüdá	15 ⁷⁰	20 ákcse
topcsi bölükbasi	8	? ákcse
topcsi	7	10—11 ákcse
ulufedzsi aga	38	65 ákcse
ulufedzsi szeroda	10—15	16 ákcse
ulufedzsi	8—9	15 ákcse
azáb aga	13—22 ⁷¹	25—30 ákcse
azáb kethüdá	15	15—20 ákcse
azáb kjátib	14	? ákcse
azáb szeroda	8—12 ⁷²	14 ákcse
azáb	6	9 ákcse
martalósz aga	15	25 ákcse
martalósz szermije	8	7 ákcse
martalósz	5	6 ákcse

Összehasonlításként: az ulufedzsi szuvári napi 8—9 ákcse zsoldja egy évben 48 aranyat tett ki, ugyanakkor egy XVI. századi magyar lovaskatona évi zsoldja mindössze 18 arany volt.⁷³ A rendes zsold mellett a portyák, a rajtaütések zsákmányai, — amint akkor mondták: kótya-vetyéi —, jelentettek nem kis külön jövedelmet a helyőrség tagjainak. Ez a mellékjövedelem természetesen a tiszteknél aránytalanul magasabb volt, a szandzsákbejeknél pedig hallatlan arányokat öltött. **Kara Ali** bej egy ízben ezeket mondta jövedelméről rokonának, **Pecsevi** **Ibrahim**nak, a történetírónak: „Egyik évben összeszámítottam egész vagyonomat és jövedelmemet és hetvenezer gurusra ment fel. Abban az évben testvérem a hitetlenek fogságába esett és harmincezer gurus értékű foglyot adtam érte, s ha ez nem történik, százezer gurusra is felment volna.”⁷⁴ **Kara Ali** bej jövedelme tehát abban az évben 46 670 aranyra rúgott és ha testvére kiváltása közbe nem jön, elérte volna a 66 670 aranyat. Ebből a hatalmas

összegeből 2500 arany volt rendes kincstári jövedelme, a többi foglyok kiváltásból és kótya-vetyéből adódott.⁷⁵ A magasabb rangú parancsnokok hűbértartokkal is rendelkeztek. **Hamza** bej a maga korában a bejlerbej után a legjelentősebb hűbéres volt a budai ejaletben. Az 1562. aug. 30. — 1563. aug. 19. időre megállapított hűbér-defter szerint **khásszai** a következők voltak:⁷⁶

Hamza bej szeráji (Érd) Csúd majorsággal és a Budához tartozó dzsizie jövedelemmel	10 938 ákcse
Vereb falu	14 275 ákcse
Pentele falu	7 976 ákcse
Szent Miklós és Keresztúr, Szent László és Berény puszták	1 800 ákcse
	35 089 ákcse

A bejek mammut-jövedelmeivel az egyszerű török katona anyagi helyzetét nem lehet összehasonlítani, de rossznak ez sem mondható. Élelmezésükről, ruházatukról, lakóhelyükről a kincstár gondoskodott, a katonai életmód, az állandó útonlevés nem tette őket igényessé. Helyzetüket jellemzik azok az árverések, amelyekben 1543. után Székesfehérvár elhagyott javai kerültek újra. Az elárverezett ingatlanok jegyzékén 1546. március 3-án 51 ház szerepel, ezek közül 40 került műsztahfizok, topcsik és más katonák kezére, hetet török polgári személyek, kádi, müezzin, fürdős vett meg és mindössze négy jutott magyar kézre. A feljegyzések legnagyobb része így hangzik: „Disznó utca városrészt, Gerő Tomás háza. Megvette a tizenötödik bölükhöz tartozó Haszan 1650 ákcseért, amely összeg zsoldjából fog fizettetni, ha Allah úgy akarja!” Ennél a tételnél szerepel egy bejegyzés 1547. szeptember 20-i kelettel: „A tartozás befizetett.”⁷⁷ A szolgálaton kívül lévő katonák szívesen foglalkoztak kereskedéssel. A székesfehérvári régi és új boltok jegyzékén 1544. február 1-én igen sok janicsárt, topcsit találunk a boltosok felsorolásában. „**Dzsáfár Bali** műsztahfiz és mészáros boltja, új, napi bére 2 ákcse.”⁷⁸

Ugyancsak jól megvilágítják a török katonák helyzetét, anyagi körülményeit a fennmaradt hagyatéki összeírások. 1559-ben **Sabán bin Abdullah** fehérvári ulufedzsi szuvári hagyatéka a következő tárgyakból állott.⁷⁹

egy pej ló (eszb doru) szerszámmal	600 ákcse
egy igásló (bárgir)	705 ákcse
egy kard (semsir)	14 ákcse
egy ócska kocsi (kocsi)	36 ákcse
egy páncéling (zirih)	200 ákcse

egy dárda (szirih)	19 ákcse
egy pajzs (kalkan)	12 ákcse
egy ócska réz... (bakir)	7 ákcse
egy pár sarkantyús csizma (dzsizme má' mahmuz)	26 ákcse
egy dolama	160 ákcse
egy ócska kék dolama	5 ákcse
egy fehér... aba...	22 ákcse
egy pár ócska papucs	5 ákcse
egy ócska nadrág (csáksir)	0,5 ákcse
egy másik ócska nadrág	1,5 ákcse
egy köpeny (kepenek)	150 ákcse
fél fertály gabona	7 ákcse
só	3 ákcse
egy kocsikerék	14 ákcse
egy kés	5 ákcse
egy szekér takarmány (otluk)	50 ákcse
egy ócska láda	6 ákcse
egy pokróc (gebe)	5 ákcse
egy darab kert (busztán hissza)	75 ákcse
egy ház	750 ákcse

3012 ákcse

Ez az ulufedzsi szuvári a többi hagyatéki összeírással való összehasonlítás szerint a jobb módú törökök közé tartozott. A felsorolás mégis csak a legelemibb javakra terjedt ki: ház, ló, fegyver, ruha, némi élelmiszer szerepelnek benne, míg a mindennapi élet más fontos tartozékait: bútorokat, házi eszközöket, dísz tárgyakat hiába keresünk benne. A legtöbb török hagyatéki összeírás ilyen. **Kasszáb Mumi** műsztahfiz vagyona drága ruháin és fegyverein kívül két pokrócból, egy szőnyegből és egy tálból állott.⁸⁰ **Hejder** műsztahfiznak két pokróca és egy takarója volt.⁸¹ **Murad** műsztahfiz ruháin kívül két takarót és három borotvát hagyott hátra.⁸² A végvári katonák helyzetét világítják meg ezek az adatok. Igénytelenségük nem szegénység, gyenge zsold következménye, — hiszen ruházat, fegyver dolgában éppen nem sajnálták a költségeket —, hanem a nyugtalan katonasors hozta magával, amely egyszer ide, egyszer oda vetette őket, az év jelentékeny részét táborban, sátor alatt töltötték, az ingóságok gyűjtését, megbecsülését ez az életmód nem tette lehetővé, sem szükségessé. Sajnos, a katonák életkörülményeire vonatkozó adataink a török uralom első évtizedeiből valók s így nem tudunk a későbbi idők viszonyaival összehasonlítást tenni. Kétségtelen azonban, hogy amint a vad, kíméletlen harcmódor idők folyamán sokat veszített erejé-

ből, a nyers igénytelenség is a XVII. században jelentékenyen enyhült. Az itt élő törökök, ha műveltségben, hagyományokban teljesen idegenek voltak is, nem tudták magukat kivonni az európai kultúra jelenvaló hatása alól, ahogy Ázsiából érkező elődeik megtehették.

JEGYZETEK

1. **Velics A. — Kammerer E.**: Magyarországi török kincstári defterek. (Bp. 1886—90, 1—2. köt.) 1, 32.
2. U. o. 2, 346—
3. **Fitz J.**: Székesfehérvári szandzsákbejek. FN 10 (1955) 58. sz.
4. A falu többszörös kizsákmányolásával részletesen foglalkoztam „Csókakő vára” (IKMK B. 1. sz. 5—) tanulmányomban.
5. **Takáts S.**: Rajzok a török világból. (Bp. 1915—17, 1—3. köt.) 2, 30—
6. Történelmi Tár (1881) 282.
7. **Velics—Kammerer**, i. m. 1, 251—
8. Hazai Okmánytár, 4, 429.
9. **Dercsényi D.**: A székesfehérvári királyi bazilika. (Bp. 1943, 167 p.) 60.
10. **Juhász J.**: Székesfehérvár eleste és Warkocs György hősi halála 1543-ban. SzSz 4 (1934) 6—
11. **Fekete L.**: Budapest a törökkorban. (Bp. 1944, 460 p.) 104—
12. **Velics—Kammerer**, i. m. 2, 47.
13. U. o. 2, 58.
14. U. o. 1, 252.
15. L. „Francia metszet Székesfehérvár 1601. évi ostromáról” című tanulmányomat, a Székesfehérvári Szemle előkészületben lévő 11.
16. Latorkert a neve ebben az időben a várkapuval szemben, a híd tulsó kötetében.
oldalán elhelyezett kis ellenerődnek, amelynek azonban mindössze sövénykerítése volt. A latorkert kapuját sorompónak, a törökök korlátnak nevezték.
17. **Fekete L.**, i. m. 111.
18. **Fitz J.**: Székesfehérvár törökkori erődítményei. FN 9 (1954) 56. sz.
19. **Philipp I.**: A Palotai kapu. SzSz 1 (1931) 10—12. sz. 2—
20. **Gerő L.**: Magyarországi várépítészet (Bp. 1955, 511 p.) 331—
21. **Fitz J.**: „Székesfehérvár veszéséről való história.” Fehérvár 4 (1956) 407—
22. U. o. 408.
23. Egy merhále: nyolc napi karavánút.
24. Dzsirid: gerelyvetés.
25. **Uláma** pasa a mohácsi csata utáni idők egyik kiemelkedő török hadvezére. Mint boszniai bejlerbej több ízben részt vett a magyarországi hadjáratokon, részben mint vezír. Jelen volt Székesfehérvár 1543. évi ostrománál is.

26. A Batal bástya valószínűleg az új Budai kaputól nyugatra lévő új ferdeszögű bástya. **Pecsevi és Kjátib Cselebi** azt a támadást, amely ez a bástya ellen irányult 1602-ben, a Batal kapu tornya elleni rohamnak nevezték. (A Batalban talán Buda elrontott alakját láthatjuk.)
27. **Karakas Mehmed** először 1614. január—februárban, másodszor 1618. május — 1621. február között volt budai pasa. Székesfehérvári építőtevékenységét Karakas pasa csorgója, Karakas pasa dzsámija, Karakas pasa závieja (kolostora) őrzi.
28. A név alapján a volt királyi palota közepében, tehát a Palotai kapu északi oldalán tételezhetjük fel.
29. **Tirjáki Haszan** budai pasa székesfehérvári szandzsákbej volt 1593-ban. Részletesebben l. idézett cikkemben. (3. j.)
30. **Arszlán** pasa székesfehérvári szandzsákbej volt 1554-ben. L. idézett cikkemben. (3. j.) A leírás alapján nem fér kétség hozzá, hogy a déli rondella viselte nevét.
31. Jeedsuds: a bibliai Magóg, akinek a keleti népek a bábéli torony építését tulajdonítják.
32. Baljemez: messzelövő ágyú.
33. Mohammed szózat: egy az isten, egy az isten.
34. Sáhí ágyú: messzelövő török ágyú.
35. Evlia Cselebi leírásának kritikai közlését l. „Milyennek látta Evlia Cselebi Székesfehérvárt?” (FN 9 [1954] 258. sz.) és „Utijegyzetek a törökkori Székesfehérvárról” (FN 9 [1954] 264. sz.) cikkeimet.
36. Káfiri: hitetlen.
37. **Velics—Kammerer**, i. m. 1, 191—
38. **Sebestyén J.**: Székesfehérvár fölszabadulása a török uralom alól. (Székesfehérvár 1929, 74 p.) 55—
39. **Velics—Kammerer**, i. m. 1, 10—
40. U. o. 1, 32—
41. U. o. 2, 44—
42. U. o. 1, 97.
43. U. o. 2, 241—
44. U. o. 2, 348.
45. U. o. 2, 389.
46. U. o. 1, 398.
47. U. o. 1, 428—
48. U. o. 1, 446.
49. U. o. 1, 457—
50. **Fitz J.**: Székesfehérvár török helyőrsége. FN 10 (1955) 217. sz.
51. **Velics—Kammerer**, i. m. 1, 10—
52. **Fekete L.**, i. m. 126.
53. U. o. 131—

54. U. o. 132.
55. **Velics—Kammerer**, i. m. 1, XXXVI.
56. U. o. 1, XXXVII.
57. **Gönöllük**, a legelőkelőbb lovasok nem állomásoztak a várban.
58. **Velics—Kammerer**, i. m. 1, XXXVIII.
59. **Fekete L.**, i. m. 127.
60. U. o. 128.
61. **Velics—Kammerer**, i. m. 1, 15.
62. U. o. 2, 241—
63. U. o. 1, 254.
64. **Fekete L.**, i. m. 129.
65. **Velics—Kammerer**, i. m. 1, 15.
66. **Fekete L.**, i. m. 129—
67. U. o. 131.
68. **Velics—Kammerer**, i. m. 1, 71.
69. 1551-től zsoldja felére, azaz napi 15 ákcsére csökkent.
70. 1551-től zsoldja napi 9 ákce.
71. 1543-ban nincs említés az aga zsoldjáról. A közölt adat az 1556/57. évből való.
72. 1564/65. évből vett adat.
73. **Velics—Kammerer**, i. m. 1, XXXVIII.
74. **Pecsevi Ibráhim**: Tarikh. Török történetírók. (Bp. 1916, 446 p.) 83—
75. **Velics—Kammerer**, i. m. 1, XXXI.
76. U. o. 1, 149.
77. U. o. 2, 50.
78. U. o. 2, 23.
79. U. o. 2, 249—
80. U. o. 2, 249.
81. U. o. 2, 17.
82. U. o. 2, 18.

HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK :

FN Fejér megyei Néplap
 IKMK István Király Múzeum Közleményei
 SzSz Székesfehérvári Szemle

ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI

Szerkeszti: FITZ JENŐ

MEGJELENTEK :

A. (tudományos) sorozat:

1. Wathay Ferenc Énekeskönyve.
2. Fitz Jenő: Kiadatlan Hercules domborművek Fejér megyében.

B. (népszerű) sorozat: Múzeumi Füzetek

1. Fitz Jenő: Csókakő vára.
2. Fitz Jenő: A székesfehérvári középkori bazilika.
3. F. Petres Éva — Fitz Jenő: Fejér megye rövid története I.
4. Fitz Jenő: Séta a régi Székesfehérvárt.
5. Radetzky Jenő: Székesfehérvár madárvilágáról.
6. Fitz Jenő: Török erődítések Fejér megyében II.

C. sorozat: Székesfehérvári Szemle

10. kötet, 1955. év.

D. (múzeumi vezető) sorozat:

1. Fitz Jenő: Vezető a középkori romkertben. (elfogyott)
2. Vezető az István Király Múzeum kiállításában.

ELŐKÉSZÜLETBEN :

B. (népszerű) sorozat: Múzeumi Füzetek

6. Wathay Ferenc Énekeskönyve.
9. Varga Marianne: Fejér megye népviseletéről.
10. Nagy Lajos: Fejér megye rövid története II.
11. Boross Mihály: Fejér megye 1848-ban.
12. Fitz Jenő: Végvári harcok Fejér megyében.

Az ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI Fejér megye történetére, műemlékeire, néprajzi és természettudományi kincseire vonatkozó tudományos (A. sorozat és Székesfehérvári Szemle) és népszerű (B. és D. sorozat) tanulmányokat közöl.

A *Múzeumi Füzetek* (B. sorozat) évenként 12 számban jelennek meg. Előfizetési díja egy évre 42 Ft., amely négy részben fizethető.

Kiadja

a székesfehérvári ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM múzeumi bizottsága.
(Székesfehérvár, Ságvári Endre tér 3.). Készült 2000 példányban.

A kiadásért felelős dr. Fitz Jenő múzeumigazgató.